

SZABÓ ÁDÁM

Három egy ellen: Antonio Possevino és az erdélyi antitrinitáriusok

A lutheranizmus és a kálvinizmus mellett a protestantizmusnak radikálisabb formái is megjelentek a 16. században, például az antitrinitarizmus, amely a legalapvetőbb keresztény hitelveket kérdőjelezte meg. Az efféle heterodox nézetek terjesztőit sem a katolikus, sem a protestáns országokban nem látták szívesen, így kénytelenek voltak periferikus területekre távozni, elsősorban Lengyelországba és Erdélybe, ahol kiépíthették a saját egyházszervezetüket. A kontinens nyugati felében ezek a tanok kevésbé voltak ismertek, így amikor a katolikus ellenreformáció első képviselői megjelentek a térségben, egy új, titokzatos ellenféllel kellett szembenézniük. A jezsuita Antonio Possevino, a katolikus egyház egyik legjelentősebb korabeli alakja, egy terjedelmes művet írt az antitrinitarizmus ellen, a saját tapasztalataira alapozva. A munka összefoglalta a szentháromságtagadók történetét és tanítását, valamint megcáfolta legfontosabb műveiket, a De falsa et vera unius Dei ... cognitione című könyvet. Possevino műve 1586-ben lett kiadva, hosszas üzenetváltás után, amely Possevino, a jezsuita cenzorok és a pápa között zajlott. Ekkor viszont egyszerre három városban jelent meg, más-más címmel és előszóval. A kiadásának története így jól reprezentálja a katolikus megújulásnak a kelet-európai térségben gyakorolt stratégiáit, illetve azt, hogy ebben milyen szerepet játszott a könyvnyomtatás.

Kulcsszavak: Antonio Possevino, ellenreformáció, jezsuiták, radikális heterodoxia, antitrinitarizmus

A jezsuita szerzetes, Antonio Possevino (1534–1611) a 16. századi katolikus megújulás egyik legismertebb alakjának számít. Európa-szerte élénk tevékenységet fejtett ki, diplomataként, hitvitázóként és egyházszervezőként fáradozva a katolikus pozíciók megerősítése érdekében, miközben a korabeli politikai élet olyan meghatározó alakjaival került kapcsolatba, mint III. János svéd király, Rettegett Iván orosz cár vagy

Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király. Gyakorlati munkássága mellett írott műveinek listája is terjedelmes.¹

Possevino fontos szerepet játszott a hazai katolikus életben is. Általában egyházszerzői és diplomáciai tevékenységére helyezik a hangsúlyt, de az itteni viszonyokkal foglalkozó írásai szintén figyelmet érdemelnek. Különösen érdekes kettő, az 1580-as évek közepén keletkezett műve, a *Summa et refutatio* és a *Transilvania*, amelyek egy Európa-szerte kuriózumnak számító jelenséggel foglalkoztak (az utóbbi csak részben): az egyházra szerveződött antitrinitarizmussal. A felekezet ugyanis a Possevino működése előtti időszakban erős pozíciókra tett szert Erdélyben, sok követője akadt, és számos írásban propagálta tanait. Egyik legfontosabb kiadványuk, a Gyulafehérváron 1568-ban megjelent *De falsa et vera unius Dei cognitione* volt, amelyet főleg három szerző, Biandrata György, Dávid Ferenc és Grzegorz Pawel készített; a könyv összefoglalta az antitrinitáriusok legfontosabb tételeit, radikálisan megkérdőjelezve a hagyományos szentháromságtant. Possevino tehát egyháza legelemibb dogmájának védelmét tartotta szem előtt, mikor hittársai tájékoztatása és felkészítése végett összefoglalta a szentháromságtagadók erdélyi megjelenésének történetét a *Transilvaniában*, és fő művük, a *De falsa et vera* ellen megírta a *Summa et refutatiót*, amely a következő években nagy sikert aratott és több kiadásban megjelent, bár nem önállóan, hanem terjedelmesebb kötetek részeként. Vele ellentétben a *Transilvania* nem jutott el a megjelenésig. A körülmények, amelyeknek köszönhetően ezek az írások megszülettek és a kiadásukra – vagy éppen annak elmaradására – sor került, jól rávilágítanak a térségben uralkodó viszonyokra, így vizsgálhatuk eszme- és egyháztörténeti szempontból egyaránt érdeklődésre tarthat számot.

A közép-kelet európai antitrinitarizmus önmagában is különleges jelenségnek számít. Nem volt igazi alapítója, sokkal inkább arról volt szó, hogy számos vallási gondolkodó, többé-kevésbé egymástól függetlenül eljutott a kereszténység alapját képező Szentháromság-dogma kritikájáig, és később, miután kapcsolatba kerültek egymással, megpróbálták konszenzusra jutni és egységes álláspontot kialakítani. Nem volt túl sok hely Európában, ahol ezt megtehették, hiszen az antitrinitáriusok a leg-

¹ Possevino életéről és munkásságáról további bőséges szakirodalmi adatokkal: COLOMBO (2016).

több országban üldöztetésnek voltak kitéve; csak két hely volt, ahol viszonylagos békében élhettek, mégpedig Lengyelország és Erdély. A 16. század közepétől számos heterodox gondolkodó érkezett a térségbe, akik utána egyházszervezésbe kezdhettek anélkül, hogy a központi hatalom részéről komolyabb támadás érte volna őket, vagy egyenesen annak támogatását élvezték. Jobb pozícióra az 1560-as évek végéig Erdélyben tettek szert, itt a Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata vezette szentháromságtagadóknak sikerült elnyerniük a fejedelem, János Zsigmond támogatását. Ekkoriban még meglehetősen szoros együttműködés volt a lengyel és az erdélyi antitrinitáriusok között, próbáltak közös álláspontot, egységes teológiai rendszert kidolgozni.² Ennek a próbálkozásnak volt a legnagyobb eredménye az 1568-ban megjelent *De falsa et vera*, amely alaposan, több szempontból megvilágítva mutatta be az antitrinitáriusok nézeteit: a két részből álló könyv első fele a Szentháromság-dogmát vette kritika alá, a második az antitrinitáriusok saját nézeteit fejtette ki. A mű igazából egy gyűjteményes munka volt, lengyel és erdélyi szerzők tollából származó értekezések összessége. A nevük nincs feltüntetve a kiadványban, de nagy bizonyossággal megállapítható, hogy a kötet legnagyobb részét Giorgio Biandrata, Dávid Ferenc és Grzegorz Pawel írták. A latin nyelven megjelent munka fontos állomása volt az antitrinitarizmus történetének, minden addiginál átfogóbb összefoglalását adta a felekezet nézeteinek.³

A jezsuiták erdélyi megjelenésére a *De falsa et vera* kiadását követő években került sor. János Zsigmondnak, a szentháromságtagadók pártfogójának 1571-es halála után az ország lakosai Báthory Istvánt választották fejedelemmé, aki 1576-ban Lengyelország királya is lett. Elkötelezett katolikus lévén nagy hangsúlyt fektetett rá, hogy egyházának ügyét minél inkább elősegítse, és terveiben a Jézus Társasága fontos szerepet kapott. Igyekezett minél több jezsuitát behívni az országaiba, és ugyanúgy széles körű támogatásban részesítette őket, ahogyan János Zsigmond tette Biandratával és Dávid Ferencsel.⁴

² A lengyelországi és erdélyi antitrinitarizmus korabeli történetéről ld. BITSKEY (1978: 83–107), BALÁZS (1988), BALÁZS (2016).

³ A *De falsa et vera* megjelenésének körülményeiről és tartalmáról jó összefoglalást ad a mű magyar fordításához írt bevezető tanulmány: BIANDRATA–DÁVID–PAWEL et al. (2002).

⁴ Az erdélyi jezsuita misszióról ld. MOLNÁR (2009: 23–27).

Antonio Possevino azon rendtagok közé tartozott, akik a legközelebb álltak a királyhoz. Eredetileg csak átutazott Lengyelországon egy svédországi missziója alkalmával, de sikerült jó kapcsolatot kialakítania Báthoryval, és a következő években már elsősorban az ő érdekében tevékenykedett. Egyéb szolgálatait mellett segítette a rend erdélyi betelepítésében, szorgalmazta jezsuita iskolák létesítését, próbálta megnyerni minél több befolyásos személy támogatását. Személyesen egyszer járt az országban, 1583–1584-ben; ekkor meglátogatta Erdély és a királyi Magyarország több városát, különféle diplomáciai és egyházszervezési feladatokat teljesített.⁵

Munkája során Possevino természetesen kapcsolatba került az antitrinitarizmussal is. A leveleiből egyértelműen kitűnik, hogy messze őket tartotta a legrosszabbnak valamennyi máshtú közül. Jó példa erre, hogy Báthory István elhunyt fivérééről, Kristófról megemlékezvén az összes tettei közül mint hősi cselekedetet külön kiemelte az erdélyi antitrinitárius vezető, Dávid Ferenc elleni fellépését: *Et vero recordaris Christophori parentis tui, quam heroico, hoc est Christiano pectore [...] peste illa Francisci Davidis (publica sententia ordinum) extincta [...] frenoque Satanae iniecto [...] ostium isthic fidei aperuit.*⁶ Egy 1583-as levelében pedig az antitrinitáriusok elleni határozott intézkedésekre próbálta rávenni Báthory Istvánt: *consultum putarem, si [...] iubeat ut in Transsylvania publicae illae arianorum conciones adversus Christi divinitatem [...] tollantur [...] Et sane scio, quantopere Regiae Maiestati Vestrae cordi fuerit, ut ea pestis tolleretur.*⁷

Possevinónak – mint fentebb szó volt róla – két olyan műve született, amelyek komolyabban foglalkoztak az antitrinitáriusokkal. Az első az 1583-ban elkészült *Transylvania*, egy Erdély történetét összefoglaló, olasz nyelvű munka, amelyet Possevino azért készített, mert úgy találta, hogy a Báthoryak udvari történetírója, Giovanni Michele Bruto túlságosan eretnek szellemben írt a témáról.⁸ A könyvben a jezsuita szerző jó összefoglalását adta az ország(rész) történetének, és több helyen megle-

⁵ Possevino erdélyi és magyarországi működését a fennmaradt források, elsősorban magának Possevinónak a levelei alapján részletesen leírta FRAKNÓI (1902).

⁶ VERESS kiad. (1913: 199).

⁷ LUKÁCS kiad. (1976: 581).

⁸ FRAKNÓI (1902: 44–459).

hetős részletességgel kitért az antitrinitarizmusra is: a harmadik könyv 5. és 8. fejezetei a szentháromságtagadó hit erdélyi megjelenését és történetét ismertetik, a negyedik könyv 6–7. fejezetei pedig az antitrinitárius teológiát, elsősorban Dávid Ferenc nonadorantizmusát. Bár a jezsuita atya meglehetősen elfogultan írt, az adatokat illetően elég pontosnak és tájékozottnak bizonyult. A *Transilvania* azonban nem jelent meg nyomtatásban, mert a két cenzor, aki elolvasta, ellenezte a kiadását. Az egyik, Paulus Hoffaeus, elvi alapon ítélte el, hogy egy jezsuita történelmi, politikai jellegű műveket írjon: *Nunc autem accedit Transsylvania, quae supprimenda potius erat, quam ad examinanda ulli exhibenda. Non possum mihi persuadere hoc scribendi genus a Deo Societati inspirari, sed ab aliquo malo daemone, qui ut Societatis missiones et peragrationses [!] per mundum ad proximi auxilium reddat odiosas et suspectas, hoc genus scribendi suggessisse videtur.*⁹ A másik cenzornak, Fabrizio Pallavicinónak csak kisebb kifogásai voltak. Az egyik éppen az antitrinitáriusokra vonatkozott: *non videretur expedire committere praelo lingua Italica [...] errores seu haereses Transylvanorum [...] tum quia videntur offendere posse aures Italarum, qui non sunt assueti tam horrendas blasphemias audire.*¹⁰ Ez a megállapítás egy fontos jelenségre világít rá: Itáliában, illetve Európa többi részén az antitrinitarizmus viszonylag ismeretlen jelenségnek számított. Másrészt a cenzor némileg kínosnak találhatta az itáliai közönség elé tárni, hogy ennek a *horrenda blasphemianak* az egyik fő kidolgozója és erdélyi meghonosítója éppen egy olasz, Giorgio Biandrata volt. A két cenzor mellett a rend generálisa is véleményezte a munkát, és úgy találta, hogy az adott kényes politikai helyzetben egyelőre nem tanácsos kiadni.¹¹ Óvatossága főleg annak volt köszönhető, hogy a lengyel király és a Habsburgok között elég feszült volt a viszony, és az erdélyi történelem Báthory ízlésének megfelelő bemutatása csak súlyosbította volna a helyzetet, ráadásul ártott volna a rend és a császár kapcsolatának is.

A pápa végül a generálisra hallgatott, és nem hagyta jóvá Possevino *Transilvaniájának* megjelenését.¹² Néhány évvel később viszont napvilágot látott egy másik munkája: *Antonii Possevini Societatis Iesu, Notae*

⁹ LUKÁCS kiad. (1976: 956).

¹⁰ LUKÁCS kiad. (1976: 954).

¹¹ LUKÁCS kiad. (1976: 953).

¹² A mű csak a 20. században került nyomdába: POSSEVINO (1913).

divini verbi et apostolicae ecclesiae fides, ac facies ex quatuor primis oecumenicis synodis (Typis Ioannis Wolrabii, Posnaniae in maiore Polonia, 1586). A terjedelmes kötet eredetileg Possevinónak egy lutheránus teológussal, David Chytraeuusszal folytatott polémiája része volt, de abba a szakaszba, ahol a kereszténység hagyományairól értekezett, beillesztett egy kissé furcsán ható fejezetet: *Atheismorum origo et progressus*.¹³ Ebben Possevino nem az ellenfelével foglalkozott, hanem azt próbálta igazolni, hogy a reformáció folyamán az egyes protestáns teológusok fokozatosan elhagyták az igaz hitet, egyre nagyobb és nagyobb istentelenségbe sülyedve. A folyamat végére az antitrinitáriusokat helyezte, akikkel kapcsolatban kiemelt néhány elemet: a szentháromságtagadás európai megjelenését,¹⁴ az 1565-ös piotrkóvi hitvitát,¹⁵ az erdélyi antitrinitarizmus történetét (nagyjából úgy, ahogyan a *Transilvaniában* szerepelt),¹⁶ az erdélyi antitrinitárius vezetőnek, Dávid Ferencnek a tanítását (amelyhez annak cáfolatát is megírta),¹⁷ végül pedig a már említett munkát, az antitrinitáriusok fő műveként számon tartott *De falsa et verát*. Ez utóbbi rész a *Summa et refutatio*, amelyben a jezsuita atya fejezetről fejezetre haladva szállt szembe az eretnek könyvvel, a patrisztika, dogmatika, bibliai exegézis és más teológiai tudományok teljes eszköztárát felhasználva próbálta megsemmisíteni annak érveit.¹⁸

Tekintve, hogy ez az antitrinitáriusok elleni írás meglehetősen furcsán hat egy olyan munkában, amely elvileg egy lutheránus teológus ellen készült, feltételezhető, hogy eredetileg nem ide szánta Possevino. Szembeötlőek viszont a *Transilvaniával* való hasonlóságok: az erdélyi antitrinitarizmus kialakulását bemutató rész meglehetősen hasonló a 3. könyv 5. és 8. fejezetéhez, ahogyan Dávid Ferenc sorsáról is mindkettőben beszámol; a *De falsa et vera* és a nonadorantizmus ellen írt részek pedig mintegy a bővebb kifejtései a 4. könyv 6–7. fejezeteinek, ahol álta-

¹³ POSSEVINO (1586a: 64–139).

¹⁴ POSSEVINO (1586a: 102–104): *Atheismorum colluvies*.

¹⁵ POSSEVINO (1586a: 104–108): *Summa colloquii cum novis Arianis Petricoviae*.

¹⁶ POSSEVINO (1586a: 108–110): *Velitationes aliae Arianorum et Antitrinitariorum in Transsylvania adversus Deum*.

¹⁷ POSSEVINO (1586a: 130–139): *Franciscus Davidis cum nefarias theses [...] proposuisset [...] infelicissime moritur*.

¹⁸ POSSEVINO (1586a: 111–130): *Summa et refutatio pestilentissimorum librorum, quos Transsylvaniae ministri contra Sanctissimam Trinitatem evulgarunt*.

lános jelleggel ismerteti az antitrinitáriusok tanait. Mindezekből kiindulva valószínűsíthető, hogy a *Notae divini verbi* vonatkozó része nem a Chytraeuszal folytatott polémia miatt készült, hanem Possevino erdélyi tapasztalatai és a *Transilvania* összeállítása során végzett anyaggyűjtés eredménye, és eredetileg önálló műnek szánta a jezsuita szerző, vagy a *Transilvaniával* egy időben, mintegy annak kiegészítéseként akarta megjelentetni. Ezt alátámasztja, hogy nagyjából ugyanakkor készültek, bár a sorrend nem állapítható meg egyértelműen.¹⁹

A *Transilvania* sorsából kiindulva a kissé erőltetett formában való közreadás egyik indoka így az lehetett, hogy Possevino jobb lehetőség híján választotta a lutheránus Chytraeus ellen készült *Notae divini verbi* az antitrinitáriusok ellen írt *Summa et refutatio* bennfoglaló művének. Ezzel némileg kárpótolta magát az Erdély-történet betiltásáért, hiszen a korábbi évek anyaggyűjtésének és munkájának legalább azt a részét kiadhatta, amelyik kiküszöbölte a cenzorok által említett problémákat, hiszen itt egy olyan kiadványról volt szó, ami nem foglalkozott politikával, ráadásul latinul íródott, tehát az egyszerű olasz olvasókat nem sokkolhatta az Erdélyben talált „szörnyű istentelenségekkel.”

Ezenkívül talán más célok is vezették a jezsuita atyát. Éppen Pallavicino cenzori levelében szerepel, hogy az antitrinitarizmus Itáliában és Európa többi részén meglehetősen ismeretlennek számított. Fontos feladat volt tehát, hogy azokat a katolikusokat (főleg jezsuitákat), akik a pápa és Báthory István szándékai szerint Lengyelországba és Erdélybe érkeztek, felkészítsék az itt várható nehézségekre, különösen azokra az ellenfelekre, akikről keveset vagy egyáltalán semmit sem tudtak. Possevino egy további célja tehát a *Summa et refutatio* beillesztésével az lehetett, hogy a régióba majdan ellátogató rendtársait megismertesse ezzel az új ellenféllel, és azok legfontosabb művének cáfolata által fegyvert adjon a kezükbe az ellenük folytatandó harchoz.

Ha maga Possevino esetleg nem is gondolt erre, mások bizonyítottan igen. A *Summa et refutatio*t magában foglaló eretnekségtörténeti rész ugyanis a *Notae divini verbi* 1586-os poznaí megjelenése után nem sokkal, még ugyanabban az évben két helyen is napvilágott látott önálló műként, Kölnben²⁰ és Vilniusban.²¹ A sajtó alá rendezőjük egy bizonyos

¹⁹ Vö. DÓBÉK (2014: 867–868).

²⁰ POSSEVINO (1586b).

Bodoni István volt, egy erdélyi nemes, aki a Báthoryak szolgálatában állt, és vilniusi tanulmányai alatt személyesen találkozott Possevinóval.²² Hogy miért szorgalmazta a fejezet külön kiadását, arról ő maga számolt be a Báthory Istvánnak címzett ajánlásban:

Antonius Possevinus [...] magnum opus praelo dedit, quo responsum cuiusdam Davidis Chytraei refutans, haereticorum aliorum simul fraudes aperuit [...] Sed ut opus illud non ita facile quoquoersum disseminari poterit, sapientum consilio theologorum iudicatum est expedire, ut in varia opera partitum emitteretur in lucem. Cum vero haec pars utilissima sit, qua, cum atheismos huius saeculi ob oculos omnium posuit, securim admovit ad venenatae istius arboris radicem, quae tot haeresum monstra protulit, ego [...] laborem viri [...] edendum, Regiae Maiestati Vestrae dicandum putavi, tum quoniam patriae nostrae pernecessarius est, tum quod Vestra Regia Maiestas non modo nunc, sed et cum princeps Transylvaniam regeret, satis ostendit, quam sibi pestes istae haeresum displicerent ...²³

A kiadással tehát egyrészt Báthory István jóindulatát akarta megnyerni; ez valószínűleg sikerült neki, mert egyéb forrásokból ismert, hogy Bodoni még évekig a Báthoryak bizalmi embere maradt, Lengyelországban királyi titkár, majd az új erdélyi fejedelem, Zsigmond kúriai követe lett. Másrészt a protestánsok elleni harc megkönnyítése volt a célja, egy eszköznek szánta a kiadványt, amelyet a térségbe érkező jezsuiták kezébe akart adni, hogy kellő tudással felvértezve szállhassanak szembe az antitrinitarizmussal.

A szentháromságtagadók részéről nem érkezett válasz Possevino művére. Katolikus körökben viszont pozitív volt a fogadtatása: már a következő évben ismét kiadták az egész *Notae divini verbit*, a Possevino moszkvai tapasztalatait tartalmazó *Moscovia* című munkával együtt.²⁴ 1595-ben aztán a közreadó, Arnold Mylius ismét megjelentette a művet, további (más szerzőktől származó) munkákkal kiegészítve.²⁵ Kijelenthető tehát, hogy a *Summa et refutatio*, illetve az ezt magában foglaló *Atheismi* népszerű

²¹ POSSEVINO (1586c).

²² Bodoni István személyéről és életútjáról ld. NAGY (2013: 187–188).

²³ POSSEVINO (1586c: A2r–A3r), POSSEVINO (1586b: A2r–v).

²⁴ POSSEVINO (1587).

²⁵ POSSEVINO (1595).

könyv lett a katolikus olvasóközönség körében. Tényleges célját, az antitrinitarizmus felszámolását tekintve viszont komoly eredményeket nem ért el, bár ez nem Possevino vagy az antitrinitáriusok teológiai felkészültségén, hanem súlyos következményekkel járó történelmi eseményeken múlt. A folyamat azzal kezdődött, hogy 1586-ban meghalt Báthory István, és ezután a jezsuiták pozíciói valamelyest meggyengültek. Erdélyben a leginkább, ahol nem sokkal később kitört a tizenöt éves háború, amely szörnyű pusztítással járt, és a végén a fejedelemség református dominanciájú országgá vált, a jezsuitákat kitiltották, a katolikus és az antitrinitárius felekezet pedig egyaránt háttérbe szorult. Lengyelországban nem szenvedtek el ilyen komoly csapásokat a szentháromságtagadók, sőt a 17. század elején erőre kaptak, a Fausto Sozzini által lefektetett alapokon, Raków központtal egy meglehetősen erős közösség jött létre, amely csak később, az 1630-as években szűnt meg.

Összességében elmondható, hogy Possevino ezen munkája és annak sorsa jó tükre annak a különleges vallási helyzetnek, amely Közép-Kelet Európában a 16. század második felére kialakult. A katolikus megújulás egyik legismertebb, legképzettebb alakja szállt itt szembe egy olyan ellenféllel, amely máshol jóformán ismeretlen volt, ám tanítása minden másnál radikálisabbnak és eredetibbnek számított. A *Summa et refutatio* megjelenésének előzményei és lebonyolítása jól mutatja, hogy a katolikus nyomdászati stratégiában a teológiai felkészítés mellett hogyan játszottak szerepet más szempontok: az eretnek tanítások megismerése (és a laikusok előli elrejtése), az ellene használandó érvek kidolgozása és terjesztése, végül legfőképpen a politika.

Források

- POSSEVINO 1586a *Antonii Possevini Societatis Iesu, Notae divini verbi et apostolicae ecclesiae fides, ac facies ex quatuor primis oecumenicis synodis, Posnania in maiore Polonia, 1586.*
- POSSEVINO 1586b *R. P. Antonii Possevini, theologi Societatis Iesu, de sectariorum nostri temporis atheismis liber, Colonia, 1586.*
- POSSEVINO 1586c *Atheismi Lutheri, Melanchthonis, Calvinii, Bezae [...] et aliorum nostri temporis haereticorum, Vilna in Litvania, 1586.*
- POSSEVINO 1587 *Antonii Possevini [...] Moscovia et alia opera de statu huius seculi, adversus Catholicae Ecclesiae hostes, Köln, 1587.*
- POSSEVINO 1595 *Antonii Possevini [...] Moscovia et alia opera, quibus nunc recens [...] adiuncta sunt Martini Broniovii [...] Tartariae descriptio [...] Transsylvaniae, ac Moldaviae [...] descriptio Georgii a Reichersdorff*

[...] item, *Georgii Weneri de admirandis Hungariae aquis hypommemation*, Köln, 1595.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS 1988 BALÁZS M., *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988.
- BALÁZS 2016 BALÁZS M., *Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században*, in: Balázs M., *Hitújítás és egyházalapítás között – Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéből*, Kolozsvár, 2016, 97–126.
- BIANDRATA–DÁVID–PAWEL et al. 2002 G. BIANDRATA – DÁVID F.– G. PAWEL et al., *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Péter L. (ford.) – Balázs M. (tan.), Kolozsvár, 2002.
- BITSKEY 1978 BITSKEY I., *Hitviták tüzeiben*, Budapest, 1978.
- COLOMBO 2016 E. COLOMBO, *Antonio Possevino*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani* 85 (2016).
[https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-possevino_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-possevino_(Dizionario-Biografico)/), 2022.03.13.
- DÓBÉK 2014 DÓBÉK Á., *Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 118 (2014), 863–868.
- FRAKNÓI 1902 FRAKNÓI V., *Egy jezsuita diplomata hazánkban*, Budapest, 1902.
- LUKÁCS kiad. 1976 LUKÁCS L. (kiad.), *Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580–1586)*, Róma, 1976.
- MOLNÁR 2009 MOLNÁR A., *A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon*, in: Molnár A., *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, 2009.
- NAGY 2013 NAGY D., *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*, in: Bárány A. – Papp K. (szerk.), *Történeti Tanulmányok* 21. (2013), 187–208.
- POSSEVINO 1913 A. POSSEVINO, *Del Commentario di Transilvania*, kiad. Veress Endre Budapest, 1913.
- VERESS (KIAD.) 1913 VERESS E., kiad., *Fontes rerum Transylvanicarum II.*, Budapest, 1913.

One versus three: Antonio Possevino and Antitrinitarians in Transylvania

Alongside Lutheranism and Calvinism, even more radical forms of Protestantism emerged in the 16th century, such as Antitrinitarism, which attacked fundamental Christian beliefs. However, neither Catholic, nor Protestant states welcomed heterodox views, so their proponents were forced to flee to the East, building their own churches in Poland and Transylvania. In the western parts of the continent they

were largely unknown, so when the first representatives of the Counter-Reformation arrived, they were confronted with a new, obscure foe. Antonio Possevino, an important figure of the Catholic Reformation, wrote a lengthy polemic book against Antitrinitarianism based on his own experiences. Possevino's work outlines the history of Antitrinitarianism, summarizes its doctrines, and refutes its most important book, De falsa et vera unius Dei [...] cognitione. It was only published in 1586, after a heated debate between Possevino, his Jesuit censors, and the pope, and it was printed in three cities at the same time with different titles and prefaces. This history outlines some tactics of the Catholic Reformation, with a focus on the importance of printed books.

Keywords: Antonio Possevino, Counter-Reformation, Jesuits, Radical Heterodoxy, Antitrinitarianism